

Віталій ТАЦІЄНКО,
orcid.org/0000-0003-3372-9765
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tatsiyenko1990@ukr.net

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ)

У статті на прикладі Уманського повіту розглядається освітній рівень православного парафіяльного духовенства на початку ХХ ст. З'ясовано, що абсолютна більшість протоієреїв та священників мали повну семінарську освіту. Звернено увагу на вищий освітній рівень священнослужителів повітового міста. Більшість дияконів і псаломників мали значно нижчий освітній ценз порівняно з священниками, адже отримували знання у духовних училищах, початкових світських навчальних закладах та домашню освіту, оскільки для їх служіння семінарський курс не був обов'язковим.

Ключові слова: парафіяльне духовенство, освіта, духовне училище, духовна семінарія, Уманський повіт, Київська єпархія.

Vitaliy TATSIYENKO,
Ph.D.(History),
assistant professor at History of Ukraine Chair,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
tatsiyenko1990@ukr.net

EDUCATIONAL LEVEL OF THE CLERGY IN KYIV EPARCHY IN EARLY 20TH CENTURY (AT THE EXAMPLE OF UMAN DISTRICT)

The investigation of the Orthodox Church history, in particular, the theological education, the educational level of the clergy during the period when Ukrainian lands belonged to the Russian Empire is of important scientific and practical significance. The study of the regional aspects allows researchers to analyze local features and more clearly identify common trends. The main goal of the article is to highlight church education for clergy on the example of Uman district that had the biggest number of churches on its territory at that time.

In early 19th century the educational level of the clergy remained at a rather low level. Only a quarter of the priests had theological education. Most of the priests received professional training taking part in public liturgies together with village priests. Consequently, in the first half of the 19th century the Metropolitans considered raising the level of the clergy's education as the main tasks of their activity. The reform in 1808-1814 contributed to creation of a three-tier system of theological education in the Russian Empire and the obligatory admission of the clergy's children to educational institutions was introduced. It dramatically changed the attitude of clerics towards specialized education. In the middle of 1960s the diocesan administration stated the "sufficiency" of the clergy's education.

At the beginning of the 20th century the absolute majority of archpriests and priests in Uman district had seminary education. The number of senior priests without specialized education was limited to several percent. Education qualifications of urban clerics when compared with rural ones were higher. In Uman there were 2 priests who received higher theological education. However, the overwhelming majority of the clergy did not want to continue their studies at the academy, since a seminary course was enough for them to be ordained.

The percentage of deacons having secondary specialized education was rather small because such education was not mandatory for providing services at church. Education at theological schools was enough. At the same time, a significant percentage of deacons was trained in secular educational institutions. The level of sacristans' education was much lower than that of clergymen's. It is worth noting that less than a half of priests received education in theological schools (seminaries, colleges).

Thus, it was elicited that the absolute majority of archpriest and priests received theological education at seminaries. Most deacons and psalm readers had significantly lower educational qualifications as they studied at theological schools, elementary secular institutions or at home. The specialized education was not obligatory for them to provide religious services.

Key words: parish clergy, education, theological school, theological seminary, Uman district, Kyiv diocese.

Постановка проблеми. Дослідження питань історії Православної церкви, зокрема, духовної освіти, освітнього рівня духовенства в часи перебування українських земель під владою Російської імперії має важливе науково-пізнавальне і практичне значення. В сучасній Україні система освіти безперервно розвивається і для оцінки наших сьогоднішніх здобутків у освітній галузі важливим є вивчення історичного досвіду. Дослідження регіональних аспектів дасть змогу проаналізувати місцеві особливості та більш чіткіше увиразнити загальні тенденції.

Аналіз досліджень. Сучасна українська історіографія приділяє питанням освіти різних станів українського соціуму, зокрема, православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст., недостатню увагу. Освітній рівень парафіяльних священно- і церковнослужителів Російської імперії висвітлюється у ґрунтовних працях Г. Фріза (Freeze, 1983), Б. Міронова (Миронов, 2003), в межах українських єпархій – Г. Надтоки (Надтока, 1998), В. Меші (Меша, 2009). На рівні Уманського повіту окремі аспекти проблеми вивчала Т. Кузнець (Кузнець, 2006). Однак, на жаль, не всі сторони окресленої теми досліджені достатньо всебічно та ґрунтовно. Для аналізу освітнього цензу парафіяльних кліриків цінними є статистичні відомості «Пам'ятних книг Київської єпархії» (Памятная книжка, 1910), де міститься інформація про персональний склад причтів, їх вік, сімейний стан, матеріальне становище (розмір платні, забезпечення землею, житлом), нагороди тощо, а також і їх рівень освіти.

Метою статті є висвітлення освітнього рівня православного парафіяльного духовенства Уманського повіту на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. освітній рівень духовенства залишався на досить низькому рівні. Свідченням того можуть слугувати дані про освіту священників м. Києва та дев'яти повітів (крім Уманського, Чигиринського, Черкаського) Київської єпархії у 1800 р. З 1 140 священників дев'яти повітів єпархії лише 268 отримали духовну освіту, що складало 23,5%. Але з них у православних навчальних закладах – 104 священники (38,8%). Більшість протопопів та священників (164 особи або 61,2%) здобували освіту у католицьких та уніатських навчальних закладах (Чеховский, 1905: 305-306). У цьому плані православне духовенство особливо поступалося римо- та греко-католицькому, яке мало значно вищий освітній ценз.

У перші десятиліття XIX ст. більшість священників була т. зв. «псалтирниками», або «дячковськими богословами», оскільки отримувала професійну підготовку у сільського священно-, церковнослужителя. Наука зводилася до навчання читання і письма, співу та читання на кліросі, прислужування священнику у вівтарі, ходіння з причтом по потребах та практичних настанов про поведження священно-, церковнослужителя під час богослужіння. Таким чином, більшість духовенства не отримувала професійної освіти у духовних навчальних закладах, а здобувала підготовку в богослужбовій практиці. Але поступово такі клірики виходили за штат і до середини XIX ст. їх майже не залишилося, а вільні посади займали випускники семінарій (Крижановский, 1890: 507-508). Тому одне з провідних місць у діяльності митрополитів займала проблема підвищення рівня освіти духовенства.

За реформою 1808-1814 рр. в Російській імперії утворилася триступенева система духовної освіти та вводилось обов'язкове зарахування дітей кліриків до навчальних закладів. Вони поділялися на духовні училища, які давали початкову освіту, семінарії – середню та академії – вищу. Така система духовної освіти залишалася незмінною до кінця синодального періоду. У Київській єпархії вона складалася з п'яти чоловічих духовних училищ (Києво-

Подільського, Києво-Софійського, Богуславського, Черкаського і Уманського), двох жіночих, семінарії та академії.

За «Положенням про способи покращення становища духовенства» від 6 грудня 1829 р., єпархіальні адміністрації зобов'язувалися призначати на священницькі посади як у містах, так і в селах випускників духовних семінарій та академії. У разі недостатньої кількості семінаристів для заміщення священнослужительських посад мали переводити їх з інших єпархій. Лише за відсутності кандидатів для отримання сану у власній та інших єпархіях дозволялося рукопокладати у священники осіб із незавершеною семінарською освітою, але відповідної поведінки, та не молодших за 30 років. Обумовлювалося, що випускники академії мали перевагу перед семінаристами (ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 383. Спр. 247. Арк. 4), а відповідно до статуту семінарій, місця в єпархіях мали отримуватися тільки «за ступенями, за кожним розрядом учням семінарій присвоєним». Тому, без перебільшення, реформа різко змінила ставлення кліриків до професійної освіти. Якщо раніше духовенство не надто бажало її здобувати, то в середині ХІХ ст. розуміло, що чим краща освіта, тим більші перспективи відкривались (Римский, 1999: 149-150). Отримання освіти стало рівнозначним отриманню місця.

Безумовно, заходи церковного керівництва сприяли поступовому підвищенню професійного рівня парафіяльного духовенства. Так, у звіті благочинного 9-го округу Уманського повіту І. Комарницького за першу половину 1839 р., у віданні якого перебувало 14 церков, лише один паламар с. Полянецьке у читанні книг, співі, знанні церковного уставу мав відзнаку «малограмотний». Усі інші священно- та церковнослужителі округу оцінювались як «хорош», «исправен», «знающ» (ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 702. Спр. 563. Арк.2).

Та все ж, попри заходи центральної та єпархіальної адміністрацій, значна частина духовенства на середину ХІХ ст. залишалася поза освітою. Наприклад, у Київській єпархії, за даними духовної консисторії, 242 з 1 252 православних священнослужителів, тобто кожен п'ятий, не мали взагалі ніякої

освіти. Така ситуація була характерною і для інших єпархій Правобережжя (Крижанівський, Плохій, 1994: 264-265). Відсутність освіти у кліриків була причиною виключення їх з духовного стану. Так, у 1865 р. митрополит Арсеній (Москвін) наказав виключити всіх безмісних та безграмотних осіб, що старші за 15 років (Распоряжения, 1865: 89).

Поступово освіченість духовенства зростала. У звіті Св. Синоду про стан єпархії у 1865 р. митрополит зазначав, що священно- та церковнослужителі єпархії мають «достатній рівень освіти». Майже всі священники отримали семінарську освіту, причетники ж навчались у духовних училищах і нижчих класах семінарії (ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1023. Спр. 180. Арк. 3).

У звіті київського митрополита Св. Синодові про стан єпархії за 1875 р. відзначалося, що майже всі священники, за винятком 43, отримали повну освіту в духовній семінарії, а 30 з них мали академічну освіту. Також зазначалося, що в Київській єпархії була достатня кількість кандидатів на місця священників та дияконів із випускників семінарії, яких у 1875 р. нараховувалось 88, а на місця псаломників вистачало претендентів із незавершеною семінарською освітою (ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1023. Спр. 84. Арк. 6-7).

Освітній рівень православного парафіяльного духовенства Уманщини у 1909 р. можна простежити за даними таблиці (Памятная книжка, 1910: 401-452):

	Закінчили духовні академії	Закінчили духовні семінарії	Неповний курс духовних семінарій	Неповний курс гімназії	Закінчили фельдшерські школи	Закінчили духовні училища	Неповний курс духовних училищ	Початкові світські навчальні заклади	Закінчили церковно-учительські школи	Закінчили церковно-парафіяльні школи	Закінчили псаломницькі школи	Домашня освіта	Не вказано	Усіх
Протоіерей		3												3
Священники	2	140	2			2			1					147
Диякони			2	1		3	2	6		1		3	1	19
Псаломники		2	8		1	21	19	31	2	13	1	33	6	137

Усіх	2	145	12	1	1	26	21	37	3	14	1	3 6	7	30 6
------	---	-----	----	---	---	----	----	----	---	----	---	--------	---	---------

З наведених даних бачимо, що вищу духовну освіту в повіті мали 2 священники, що складало 1,3% від загальної чисельності протоіереїв та священників. Це настоятель Успенської соборної церкви Андрій Саббатовський та священник Михайлівської церкви при духовному училищі Василій Тростянський. Характерно, що це парохі, які служили в повітовому місті. Інформація по Уманському повіту зайвий раз підтверджує вищий освітній рівень міських священнослужителів. Зокрема, у жодній сільській парафії Уманщини на початку ХХ ст. не було священника, який би мав академічну освіту або хоча б незавершений курс вищого духовного навчального закладу. А із 5 священників м. Умань, які отримали середню духовну освіту, 4 завершили навчання за першим розрядом, 1 – за другим розрядом. Варто зауважити, що переважна більшість духовенства не бажала продовжувати навчання в академії, оскільки для отримання священницького сану цілком вистачало семінарського курсу. Академія готувала високоосвічених духовних пастирів, її випускники займали посади священників у великих містах, викладачів духовних навчальних закладів, кандидатів на вищі церковні посади. Єдиними місцями служби, на які обов'язково призначалися особи з вищою богословською освітою, були посади викладачів Київської академії та семінарії, законовчителів, священників кафедрального собору (Калініч, 2008: 330).

Семінарську освіту мали 3 протоіереї та 140 священників, що складало 95,4%. 2 протоіереї та 38 священників закінчили духовну семінарію за першим розрядом, 98 парохів – за другим розрядом (відсутня інформація щодо 1 протоіерея та 4 священників). І лише 5 священників (3,3%) не мали середньої спеціальної освіти: 2 не осилили повного циклу семінарської науки (1 особа звільнена із 3 класу, 1 особа – із 5), 2 зупинились на духовних училищах, 1 навчався у церковно-учительській школі. Загалом, кількість протоіереїв та священників з повною вищою та середньою освітою складала 145 осіб або

96,7%. Цікавим є той факт, що всі 7 священників, які виконували обов'язки благочинних у повіті, отримали повну семінарську освіту за першим розрядом.

Попри недоліки семінарської освіти, все ж вона давала більш-менш пристойний загальноосвітній рівень. Адже значна частина випускників ставала не тільки священно- та церковнослужителями, а й працювала викладачами, ветеринарами, чиновниками, деякі продовжували здобувати освіту в університетах (Грекулов, 1969: 102).

Відсоток дияконів з середньою фаховою освітою був незначним, оскільки для проходження їх служби це не було обов'язковим. Вистачало освіти духовних училищ. У Київській єпархії станом на 1909 р. з 261 диякона лише 17 (6,5%) мали семінарську освіту, 40 (15,3%) – неповну. В Уманському повіті з 18 дияконів (не враховуючи 1 особу, освіта якої не вказана) жоден не закінчив семінарію, 2 мали неповну середню духовну освіту, 3 закінчили духовні училища, 2 не завершили навчання у початковому духовному навчальному закладі. Всього в семінарії та училищі навчалось 7 осіб або 38,9%. Водночас 8 дияконів (44,4%) навчалось у світських закладах (1 мав не завершену гімназійну освіту, 6 здобуло освіту у початкових навчальних закладах, 1 – у церковнопарафіяльній школі). Домашню освіту отримали 3 диякони повіту (16,7%).

Рівень освіти церковнослужителів був значно нижчим, ніж у священнослужителів. Варто відзначити, що попри вищий освітній ценз міських священників у порівнянні з сільськими, освітній рівень псаломників міських храмів і сільських не відрізнявся. Чисельність церковнослужителів із повною семінарською освітою залишалася низькою і на початку ХХ століття. З 1563 псаломників Київської єпархії 44 отримали повну середню спеціальну освіту, що складало 2,8%. Характерно, що 17 із них служили у Києві, 2 – у повітових містах (Умані та Радомишлі), решта 25 – у сільських парафіях (К вопросу, 1903: 712). Найбільше псаломників Уманського повіту мали домашню освіту – 33 особи (25,2%), початкову освіту світських навчальних закладів – 31 особа (23,7%) та духовних училищах – 21 особа (16%), не

завершили навчання в духовних училищах 19 осіб (14,5%), 13 псаломників (9,9%) навчалося у церковнопарафіяльних школах. Повну семінарську освіту мали 2 церковнослужителі (1,5%) – псаломники с. Криві Коліна Сергій Дусанський та с. Кищинці Антон Брояковський. 8 осіб (6,1%) не завершили навчання у духовній семінарії. Окрім того, 2 псаломники закінчили церковно-учительські школи, 1 – фельдшерську школу, 1 – псаломницьку школу. Відсутні відомості про освіту 6 псаломників. Варто зауважити, що всього здобували освіту у духовних навчальних закладах (семінарії, училищі, псаломницькій школі) менше половини церковнослужителів – 51 особа, що складало 38,9%.

Станом на 1915 р. з 149 протоіереїв і священників Уманщини (відсутні дані по церкві св. Марії Магдалини м. Умань) 1 протоіерей повітового міста отримав академічну освіту, 3 протоіереї та 138 священників мали семінарську освіту, що загалом складало 95,3%. Відповідно 7 священників (4,7%) не отримали середньої професійної освіти (ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1006. Спр. 176. Арк. 112-126).

Освітній рівень парафіяльного духовенства Уманського повіту цілком співвідносився з Київською єпархією на 1909 р., де кількість протоіереїв та священників з вищою та середньою освітою (враховуючи неповну) складала 1 403 особи або 95,5 %. Цей показник був дещо вищим, ніж у середньому по імперії, так як середньостатистичний становив майже 90 % (Всепопданнейший отчет, 1911: 24-25, 28-29).

Висновки. Заходи світської влади і церковної адміністрації призвели до поступового підвищення освітнього та професійного рівня парафіяльних священно-, церковнослужителів, що дозволило єпархіальному керівництву на середину 60-х рр. XIX ст. констатувати «достатність» освіти духовенства. На початку XX ст. абсолютна більшість священників Уманського повіту закінчили повний курс семінарської освіти. Священники, які не отримали середньої спеціальної освіти були радше винятком, адже їх чисельність обмежувалась кількома відсотками. Чітко простежується вищий освітній ценз міських

священнослужителів порівняно з сільськими. З огляду на необов'язковість семінарської освіти для дияконів, переважна їх більшість мали початкову, причому здебільшого світську, а не духовну освіту. Псаломники мали різну освіту: третина навчалась у духовних училищах (враховуючи неповний курс), кожен четвертий отримав домашню освіту, майже стільки ж початкову у світських навчальних закладах. Така ситуація з освітою парафіяльних кліриків Уманського повіту на початку ХХ ст. була типовою і цілком співвідносилася з іншими церковно-адміністративними одиницями.

Список використаних джерел і літератури

Всепопданнейший отчет, 1911 – Всепопданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1908-1909 годы. СПб., 1911. XVII, 663, 266 с.

Грекулов, 1969 – Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века – начало XX в.). М., 1969. 184 с.

К вопросу, 1903 – К вопросу об учреждении в Киевской епархии профессионального училища для детей местного духовенства // Киевские епархиальные ведомости. 1903. № 27. С. 710-713.

Калініч, 2008 – Калініч Г. Православне духовенство міста Києва наприкінці XIX – на початку ХХ ст.: зміни у соціально-професійній структурі // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 2008. Вип. 7. С. 326-364.

Крижанівський, Плохій, 1994 – Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. К., 1994. Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. 336 с.

Крижановский, 1890 – Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. К., 1890. Т. I. С. 488-553.

Кузнець, 2006 – Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку ХХ століття. К., 2006. 607 с.

Меша, 2009 – Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2009. 467 арк.

Миронов, 2003 – Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). СПб., 2003.: в 2 т. Т. 1. 548 с.

Надтока, 1998 – Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. К., 1998. 271 с.

Памятная книжка, 1910 – Памятная книжка Киевской епархии на 1910 г. / Под ред. С. Трегубова. К., 1910. 552 с.

Распоряжения, 1865 – Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. 1865. № 8. С. 89-90.

Римский, 1999 – Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). М., 1999. 568 с.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України.

Чеховский, 1905 – Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). К., 1905. 306 с.

Freeze, 1983 – Freeze G. The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia: Crisis, Reform, Counter-Reform. Princeton, 1983. XXXII, 507 p.

REFERENCES

Vsepoddannejšij otchet, 1911 – Vsepoddannejšij otchet ober-prokurora Svjatejšhego Sinoda po vedomstvu pravoslavnogo ispovedanija za 1908-1909 gody. [All-embracing report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod on the Office of the Orthodox Confession for the Period of 1908-1909]. SPb., 1911. XVII, 663, 266 s. [in Russian].

Grekulov, 1969 – Grekulov E. F. *Cerkov', samodержавie, narod* (2-ja polovina XIX veka – nachalo XX v.). [Church, autocracy, people (late 19th century – early 20th century)]. М., 1969. 184 с. [in Russian].

К вопросу, 1903 – К вопросу об учреждении в Киевской епархии профессионального училища для детей местного духовенства [On the establishment

of vocational school for children of local clergy in Kyiv diocese] // Kievskie eparhial'nye vedomosti. 1903. № 27. S. 710-713. [in Russian].

Kalinich, 2008 – Kalinich H. Pravoslavne dukhovenstvo mista Kyieva naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: zminy u sotsialno-profesiinii strukturi [The Orthodox clergy in Kyiv in late 19th - early 20th centuries: changes in social and professional spheres] // Proseminarii: Mediiievistyka. Istoriiia Tserkvy, nauky i kultury. K., 2008. Vyp. 7. S. 326-364. [in Ukrainian].

Kryzhanivskiy, Plokhii, 1994 – Kryzhanivskiy O. P., Plokhii S. M. Istoriiia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini [History of church and religious issues in Ukraine]: u 3 kn. K., 1994. Kn. 3: Kinets XVI – seredyna XIX stolittia. 336 s. [in Ukrainian].

Krizhanovskij, 1890 – Kryzhanovskij E. M. Ukrainskaja derevnja vtoroj chetverti nyneshnego stoletija [Ukrainian village of the second quarter of this century] // Sobranie sochinenij: v 3 t. K., 1890. T. I. S. 488-553. [in Russian].

Kuznets, 2006 – Kuznets T. V. Pravoslavne dukhovenstvo Umanshchyny XIX – pochatku XX stolittia. [The Orthodox clergy in Uman region of 19th – early 20th centuries]. K., 2006. 607 s. [in Ukrainian].

Mesha, 2009 – Mesha V. H. Konfesiinyi ta suspilnyi aspekty rozvytku pravoslavnoi tserkvy v Ukraini 1875 – 1900 rokiv [Confessional and social aspects of the Orthodox Church development in Ukraine in 1875 – 1900]: Dys... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Donetskyi natsionalnyi un-t. Donetsk, 2009. 467 ark. [in Ukrainian].

Mironov, 2003 – Mironov B. N. Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). [Social history of the empire period in Russia (18th – early 20th century)]. SPb., 2003.: v 2 t. T. 1. 548 s. [in Russian].

Nadtoka, 1998 – Nadtocka H. M. Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900 – 1917 rokiv: sotsialno-relihiinyi aspekt. [The Orthodox Church in Ukraine in 1900 – 1917: social and religious aspects]. K., 1998. 271 s. [in Ukrainian].

Pamjatnaja knizhka, 1910 – Pamjatnaja knizhka Kievskoj eparhii na 1910 g. [The memorial book of the Kyiv diocese in 1910] / Pod red. S. Tregubova. K., 1910. 552 s. [in Russian].

Rasporjazhenija, 1865 – Rasporjazhenija eparhial'nogo nachal'stva [Orders of the Eparchy authorities] // Kievskie eparhial'nye vedomosti. 1865. № 8. S. 89-90. [in Russian].

Rimskij, 1999 – Rimskij S. V. Rossijskaja cerkov' v jepohu velikih reform (Cerkovnye reformy v Rossii 1860 – 1870-h godov). [Russian Church in the period of great reforms (church reforms in Russia in 1860 – 1870)]. M., 1999. 568 s. [in Russian].

TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [The Central State Historical Archive of Ukraine]. [in Russian].

Chehovskij, 1905 – Chehovskij V. Kievskij mitropolit Gavriil Banulesko-Bodoni (1799-1803). [Kyiv Metropolitan Havryil Banulesko-Bodoni (1799-1803)]. K., 1905. 306 s. [in Russian].

Freeze, 1983 – Freeze G. The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia: Crisis, Reform, Counter-Reform. Princeton, 1983. XXXII, 507 p. [in English].